

Валентина Братко,
науковий співробітник лабораторії літературної освіти
Інститут педагогіки НАПН України

ДО ПРОБЛЕМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЧИТАЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ

У статті йдеться про шляхи вдосконалення читацької культури учнів основної школи під час вивчення новели К. Паустовського «Дорогоцінний пил» на уроках позакласного читання.

Ключові слова: дитяча книга, читацька культура, читацький досвід, майстерність письменника.

The article is dedicated to the ways of reader's culture improvement by the pupils of basic school in the process of studying a novel by K. Paustovsky «Precious Heat» on the lessons of out-of-school reading.

Key words: children's book, interest to reading, reader experience, reader's culture.

Одним із головних засобів розвитку особистості, її культури, інтелекту і поглиблення знань є читання. Літературні твори, прочитані в роки дитинства, запам'ятовуються на все життя. Проблема розвитку читацької культури учнів завжди привертала увагу вчених — методистів, психологів і педагогів. В історії методики викладання літератури можна простежити постійне й різноманітне звернення до художньої культури загалом. Ретельно оформлені й дбайливо сформовані рекомендації дітям і підліткам, що читати з урахуванням вікових особливостей є у спадщині К.Д. Ушинського, А.С. Макаренка. Без високої культури читання немає ні школи, ні справжньої розумової праці наголошував В.О. Сухомлинський.

Психологічним аспектам процесу навчання й читацької діяльності присвячено роботи А.С. Виготського, П.Я. Гальперіна, О.І. Никифорової, С.Л. Рубінштейна, І.С. Якиманської та інших.

Формування культури читання й різноманітні аспекти читацького сприйняття під час аналізу художніх творів досліджували Н.І. Кудряшов, В.Г. Маранцман, Н.Д. Молдавська, О.Ю. Богданова. Учителі-словесники нині користуються класифікаціями шляхів аналізу художніх творів, що їх розробили Т. Бугайко, Ф. Бугайко, О. Бандура, М. Рибникова, З. Рез, Є. Пасічник, О. Ісаєва, Б. Степанишин, Н. Волошина, Л. Мірошніченко. На думку О. Ісаєвої, читацька культура — це частина загальної культури особистості, комплекс знань, умінь і почуттів читача, що передбачає свідомий вибір літератури для читання, повноцінно і глибоко сприймає та засвоює художні тексти [1].

Культура читання художніх творів — це не просто «набір» методів, прийомів для осягнення взірців світової літератури. Не можна не погодитися з думкою В. Асму-

са, який вважає, що творчий результат читання в кожному окремому випадку залежить не тільки від стану і надбання читача в той момент, коли він приступає до читання твору, а й від усієї його духовної біографії; від усього читацького минулого: від того, які літературні твори читав, які музичні твори знав, які картини бачив, а також від того, наскільки уважно, зацікавлено, вдумливо їх читав, слухав і розглядав. Здатність зрозуміти «складний» твір, на його думку, залежить не тільки від бар'єра, який поставив перед читачем автор, а й від самого читача, від рівня його читацької культури, від міри його поваги до автора, котрий працював над твором, від поваги до мистецтва, в якому цьому творові призначено сяяти у віках, як сяє алмаз. Учений трактує сприйняття як активну діяльність читача: «Зміст художнього твору не переходить - як вода, яку переливають із глека в інший, - із твору в голову читача. Він відтворюється, відновлюється самим читачем - за орієнтирами, поданими у творі, але кінцевим результатом, що визначається розумовою, душевною, духовною діяльністю читача. Діяльність ця є творчістю».

На думку українського дослідника М. Ігнатенка «... читання - це діяльність, яка спирається на результати іншої діяльності - на творення».

Спеціальні уроки, відведені для бесід з учнями за самостійно прочитаними художніми творами, з'явилися в практиці загальноосвітніх шкіл у програмах з літератури трохи більше півстоліття тому. Відтоді накопичено великий досвід організації позакласних уроків читання. Узагальнено теоретичні положення щодо їх методики, типології і специфіки змісту, мети та структури, «...але всі прагнуть одного: повернути учнів до книжки, навчити їх вдумливо читати...» [2, 91].

Проблема формування читацької культури та діяльності учнів на уроках зарубіжної літератури в основній школі під час вивчення художніх творів є тривалим і складним процесом, який відбувається із зазначенням конкретних видів діяльності вчителя й учня поетапно. У методиці є кілька шляхів вивчення художніх творів на уроках і в позаурочний час: системний підхід до використання творів на уроках різного типу і різних етапів вивчення теми (традиційні п'ятихвилинки, коротенькі огляди новинок літератури, індивідуальні та групові завдання на літературному матеріалі поза програмою); організація самостійної дослідницької роботи учнів основної ланки з цієї рубрики передбачає вихід на позакласне читання й можливим, але не обов'язковим, включенням результатів цієї роботи до основних уроків за шкільною програмою. Пропедевтичний курс зарубіжної літератури у 5-7-х класах передбачає види робіт, які спрямовані передусім на розвиток творчої особистості підлітків.

Суттєвим недоліком аналізу художніх творів на уроках літератури в сучасній школі є те, що вчителі зосереджують недостатньо уваги на мистецькій якості літературного твору. Головне завдання вчителя-словесника - навчити підлітка повноцінно сприймати художній твір, а в ньому - закономірності самого життя й вічні духовні цінності. Не менш важливим є й те, як відчув та відобразив їх письменник. Проблему вдосконалення читацької культури учнів під кутом зору своєрідності майстра художнього слова, неповторності і мистецької якості літературного твору ми розглянемо на уроці позакласного читання в основній школі під час вивчення новели К. Паустовського «Дорогоцінний пил».

Письменницька спадщина К. Паустовського, який віддав літературі понад п'ятдесят років, містить багатющий літературний матеріал для вдосконалення читацької культури учнів і формування читацьких уподобань. Його твори вчать бачити прекрасне, розуміти його і насолоджуватись ним. Сам письменник був твердо переконаний у тому, що існує певний закон впливу авторського слова на читачів: якщо митець працює над твором і не бачить за словами того, про він пише, то і читачі нічого не побачать за ними.

Виховання вдумливого читача пов'язане передусім з підвищенням загальної культури учня, розширенням його естетичного кругозору, удосконаленням художнього смаку. Учитель прагне донести до дитячих сердець мотиви літературних казок К. Паустовського («Теплий хліб», 5-й клас), «відкрити» учням самотнього письменника, справжнього поета, який писав прозою, виступав на боці правди і людської щедрості, добра і справедливості.

Цій меті відповідає коротке вступне слово вчителя, в якому йдеться про письменника та його твори. Народився К. Паустовський 31 травня 1892 року в Москві, в сім'ї службовця. Сім'я майбутнього письменника була великою, в ній глибоко шанували мистецтво, особливо, театральне. Навчався майбутній письменник спочатку в 1-й київській класичній гімназії, далі — у Київському державному університеті. Через деякий час сім'я переїхала до Москви, а К. Паустовський перевівся на навчання до Московського університету. Перше оповідання молодого письменника з'явилося в журналі «Вогні» за 1911 рік. Сам автор згадував про початок літературної праці, що виник із бажання все знати і все бачити, в автобіографії «Несколько отрывочных мыслей». Були в нього, справді, цікаві та багаті на враження поїздки на південь і північ, до середньої смуги Росії, яку він полюбив одразу й назавжди. Письменник, інтелігентна людина з глибокими енциклопедичними знаннями, прекрасною пам'яттю, високою культурою, мав рідкісний таланти — таланти доброти. Загальний тон світобачення і митця, і його доробку — світлий і мажорний. Недарма його життєвим девізом стали рядки з поезії О. Блока: «Сотри случайные черты, и ты увидишь — мир прекрасен».

К.Г. Паустовський був учасником двох війн: Першої світової та Великої Вітчизняної.

Літературну спадщину К. Паустовського дослідники його творчості поділяють на три періоди: перший — «Мінетози» (1927), «Романтики» (1916-1923, надр. 1935), «Блистающие облака»; другий — «Кара-Бугаз», «Колхіди» (1932-1934); третій — «Мещори», «Літні дні», «Повісті про життя» і «Золота троянда». Справжня краса творів письменника, особливості творчої манери відкриваються читачеві поступово.

Збірка «Золота троянда», до якої входить новела «Дорогоцінний пил», — цикл новел (запізнілі нотатки на полях) письменника К. Паустовського про суть напруженої та водночас прекрасної мистецької праці, накопичення великого досвіду. У новелі автор розкриває легендарно-романтичний, в авторському розумінні, зміст мистецтва. Письменник працював над книгою майже десять років, значна частина новел збірки була написана на Ризькому побережжі в Дубултах, його улюбленому місці відпочинку. Свою працю над цією книгою К. Паустовський порівнював із подорожжю незнайомою країною, і назвав її «автобіографічною повістю».

Одна з головних особливостей творів К. Паустовського, на думку літературознавців, — велика сила емоційного впливу на читачів. Письменник відповідально ставився до роботи над мовою збірки, добирив потрібний ритм у кожній з новел. Він відчував непереконалість, непрозорість своїх визначень: «художня енциклопедія», «географічний жанр», але заперечував, коли критики утискували його твори в звичайні рамки жанру «новела».

Мине чимало років і сам Паустовський визнає, що більшість його творів за формою наближена до жанру новели: «...велике мистецтво все висловити в малій формі. Здається мені, що ця коротка, стисла форма найбільше відповідає сучасній епосі великого розмаху і швидкості». Він зазначав, що «новела — це коротке оповідання... її можна порівняти з написом на камені чи персні. Такі написи робили в середні віки — на дуже маленькій площині вміщували вагомий зміст. Небагатьма словами треба було сказати дуже багато». Розмова з учнями про жанр новели, розповідь про письменника, його творчість поживлять хід уроку. У програмі зарубіжної літератури тво-

рам епічного жанру в основній ланці загальноосвітньої школи відведено найбільше місця, а жанр є одним із важливих чинників розкриття змісту. Спостереження над особливостями сприймання епічних творів переконують у тому, що під час самостійного читання учні усвідомлюють смисл новели «Дорогоцінний пил». Однак без допомоги вчителя учні не зможуть розкрити особливостей фінального фрагменту, сюжетно не пов'язаного з основними подіями новели. Обираючи будь-які форми роботи з текстом новели, вчителю важливо сколихнути внутрішню активність учнів. Заглиблюючись у зміст художнього твору, учні поступово привчаються зауважувати, що він має своєрідну форму і письменник буде її відповідно до авторського замислу.

Далі розпочинаємо роботу над текстом й аналізуємо окремі епізоди новели, звертаємо увагу школярів на мовну структуру твору. На цьому етапі роботи доцільно використовувати різні методичні форми: коментоване читання; проблемні запитання; робота з художніми деталями: «синя стрічка», «легка рожева хмарка», «залізний заржавілий осколок», «жовта каламуть», «одноманітні злидні», «сморід куряви й смітників»; обговорення учнівських малюнків до окремих епізодів тексту тощо.

До початку уроку позакласного читання пропонуємо підготувати вибірковий переказ на одну з тем: а) історія золотої троянди; б) Сюзанна в житті Жана Шамета. Такі диференційовані завдання, доповнені власними міркуваннями, розвивають читачку активність, вносять елементи порівняльного аналізу, допомагають розв'язанню складних проблем: усвідомленню авторської позиції, характеру головного героя - «маленької людини». Загалом, творчий переказ подій забезпечує розвиток певних читачьких умінь, збагачує мовлення учнів, сприяє осягненню ними глибокого змісту художнього твору, вдосконаленню культури читання.

«Не можу пригадати, як я узнав цю історію про паризького сміттяря Жана Шамета. Шамет заробляв на життя тим, що прибирав майстерні у своєму кварталі», — так розпочинається новела «Дорогоцінний пил», яка розповідає про нещасливий випадок із життя колишнього солдата 27-го колоніального полку Жана Ернеста Шамета. Задля щастя молодій парижанці, він тривалий час мріяв виготовити й подарувати їй золоту троянду. Старий солдат, а нині паризький сміттярь, збирав пил із ювелірних майстерень і відсіював з нього золото. З величезною ніжністю, яка крилася глибоко в серці, він зумів викувати маленьку золоту троянду — подарунок для Сюзанни.

На цьому етапі важливо з'ясувати думку семикласників з приводу образу золотої троянди. Пожвавлять урок проблемні запитання: Як ви розумієте назву новели «Дорогоцінний пил»? Чому не «Золота троянда»? Що символізує образ золотої троянди, виготовленої з дорогоцінного пилу? Історія золотої троянди, яку розповідає колишній вояк маленькій дівчинці, дже важлива у творі. Розповідь солдата про чарівну квітку сильно впливає на маленьку дівчинку, бо ж саме у дитячому віці відкривається таємничий світ мрій та бажань про неодмінно щасливу долю. Золота троянда в новелі не є символом багатства й слави. Вона перетворюється на щось значно більше, вічне і світле, що уособлює щасливу долю. Головний герой новели зумів виткати досконалу річ із дрібних піщинок золотого пилу. Не всі здатні розглянути оті найменші піщинки золота, з яких виткано світлі мрії. І тільки для тих, хто зуміє зробити це, звичайний пил стане дорогоцінним.

Для відповіді на запитання: Чому автор наділяє свого героя такою непривабливою зовнішністю? - зачитуємо уривок з новели: «Судячи з того, що сусіди прозвали Шамета «дятлом», слід гадати, що він був худий, як тріска, гостроносий і з-під його капелюха завжди стирчав жмут волосся, схожий на пташиний чубчик. Колись Жан Шамет знав кращі дні. Він служив солдатом у армії «Маленького Наполеона» під час мексиканської війни». Отже, портрет героя небагатослівний. У зовнішності колишньо-

го солдата автор підкреслює не зовсім привабливі риси, звертає увагу на його одяг («мишачий сморід від його піджака»).

На підсумковому етапі уроку важливо підвести семикласників до усвідомлення глибокого задуму письменника. Виразно читаємо уривок з новели — міркування старого літератора:

«Кожна хвилина, кожне кинуте ненароком слово і погляд, кожна глибока чи жартівлива думка, кожний непомітний порух людського серця, як і летючий пух тополі чи вогонь зірки в нічній калюжі — все це крупинки золотого пилу.

Ми, літератори, видобуваємо їх десятиріччями, ці мільйони піщинок, збираємо непомітно для самих себе, перетворюємо в сплав і потім виковуємо з цього сплаву свою «золоту троянду» — повість, роман чи поему.

Золота троянда Шамета! Вона почасти уявляється мені прообразом нашої творчої діяльності. Дивно, що ніхто не подбав про те, щоб простежити, як із цих дорогоцінних порошинок народжується живий потік літератури.

Але, подібно до того, як золота троянда старого сміттяра була призначена для щастя Сюзанни, так і наша творчість призначається на те, щоб краса землі, заклик до боротьби за щастя, радість і свобода, широта людського серця й сила розуму перемагали темряву й виблискували, як незаходяче сонце» [4, 18-19].

Запитання до прикінцевої частини уроку: 1) Як ви гадаєте, чому у фіналі новели з'являється велика цитата (нотатки літератора), сюжетно не пов'язана з основними подіями твору? 2) Яка функція цього фрагменту в новелі? 3) Доведіть, що цей уривок написаний в іншій стилістичній манері. У чому, на вашу думку, її особливості? 4) У чому, на думку автора новели «Дорогоцінний пил», полягає головне призначення праці письменника?

Учні 7-го класу самостійно можуть визначити, до якого стилю мовлення (розмовного, наукового, офіційно-ділового, публіцистичного, художнього) належить фінальний фрагмент — велика цитата з нотаток письменника. Далі з'ясуємо, що публіцистика містить безпосереднє звернення до читача, щоб розбудити його почуття, сколихнути пам'ять, активізувати життєвий досвід. Риторичні запитання, риторичні вигуки — синтаксичні фігури широко застосовуються в публіцистичній літературі. Характерним є композиційний прийом: почати з конкретного життєвого факту, а далі вибудувати власні роздуми щодо проблеми.

Предметом розгляду в публіцистиці й художній літературі є реальні факти. Публіцист відображає суспільно значущі явища сучасного життя. Автор художнього твору розповідає та досліджує моральні, естетичні, соціальні проблеми суспільства, розкриває їх через духовний світ людини, її інтереси, думки, вчинки, ставлення до інших людей. Життєві факти, характери людей, виникають у публіцистичних творах як аргументи до авторських роздумів. Публіцист спонукає читача замислитись, прямо висловлюючи власну думку з тієї чи тієї проблеми. Письменник впливає на читача опосередковано через образи, побудову оповіді, сюжет, композицію, всю систему художніх засобів. Публіцист не має права на вигадку, а для автора художнього твору вигадка - важливий спосіб естетичного пізнання дійсності, відтворення фактів і подій у такому поєднанні, яке дає змогу краще зрозуміти зміст твору.

Матеріал, уведений до прикінцевої частини новели (нотатки письменника), створює відчуття глибини й невичерпності твору, сприяє осягненню сутності письменницької праці, про яку автор у передмові до збірки сказав так: «Це просто замітки про моє розуміння письменництва і про мій досвід... Але якщо мені пощастило хоч у невеликій мірі передати читачеві уявлення про чудову суть письменницької праці, то я вважатиму, що виконав свій обов'язок перед літературою».

Письменник К. Паустовський майстерно володів умінням змальовувати докладно, передавати своє світобачення й настрій так, щоб душевний стан автора і читача збігалися. «Вміння знаходити незвичайне у звичайному, відчувати життя як живу, ще не до кінця розказану казку» — ці слова письменника характерні не лише для збірки «Золота троянда», а й для багатьох його літературних творів. У глибокій за змістом новелі «Дорогоцінний пил» письменник не тільки розкрив проблему обґрунтування літературної творчості, але й відкрив читачам певний смисл життя.

Отже, усвідомлення неповторної своєрідності літературного твору, талановитості та майстерності письменника під час уроків зарубіжної літератури в основній школі сприяє вдосконаленню читацької культури учнів, підвищенню інтересу до художнього слова.

Література

1. Ісаєва О.О. Теорія і технологія розвитку читацької діяльності старшокласників у процесі вивчення зарубіжної літератури: автореф. дис. д-ра пед. наук: 13.00.02 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. — К., 2004. — 41 с.
2. Мірошніченко Л.Ф. Методика викладання світової літератури в середніх навчальних закладах: підручник / Л.Ф. Мірошніченко. — К.: Вища школа, 2007. — 415 с: іл.
3. Паустовский К.Г. // Русские детские писатели XX века: биобиблиогр. Словар. — М.: Флинта, 1998. — С. 329.
4. Паустовский К.Г. Золотая роза / К. Паустовский. — М.: Педагогика, 1991. — 224 с.
5. Паустовский К.Г. Собр.соч.: В 8 т. — М.: Худож. лит., 1967-1970.
6. Полозова Т.Д., Полозова ТА. Всем лучшим во мне я обязан книгам: книга для учителя — М.: Просвещение, 1990. — 256 с.